

KARAÇAY TÜRKLERİNİN İSLÂM DİNİNİ KABULÜ

Adilhan ADİLOĞLU*

ÖZET

Abaza Hacı İshak Abuk Efendi, Kuzey Kafkasya'da ve bilhassa Kabardey Çerkeslerinde İslâm dininin yayılması ve şeriat mahkemelerinin kurulmasında büyük rol oynamıştır. Müteakiben Rusların Kabardey bölgesini işgal etmesi üzerine 1797 yılında Karaçay bölgesine göç etmiş ve bu faaliyetlerine burada devam etmiştir. Karaçay'da eğitim faaliyetleri yapmış, 300 kadar öğrenci yetiştirmiş, bir camii inşa ettirmiş ve ayrıca bir de şeriat mahkemesini kurmuştur. Böylelikle Karaçaylılara İslâm dinini ilk defa öğreten Dağıstanlı Kumuk Türklerinden Esadullah oğlu Ali Efendi ve damadı Kırım Türklerinden Hasan Efendi ile Buharalı bir Özbek Türkü olan Şeyh Abdullah'ın İslâm dinini benimsetme ve dinî edebiyatı teşekkül ettirme faaliyetlerine ilave olarak Hacı İshak Efendi de Karaçay'da dinî eğitimin ve İslâmî kuralların kurumlaşmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler Karaçay Türkleri, İslam, İshak Efendi, Ali Efendi, Şeyh Abdullah.

CONVERSION OF THE KARACHAY TURKS INTO ISLAM

ABSTRACT

Abaza Hadji Ishak Abuk Efendi, has played an important role in setting up of the shariat courts and converting people to Islam in North Caucasus and especially in Kabarda Circassians. After Russians occupied the Kabarda area in 1797 he moved to the Karachay area and continued his activities there. In Karachay his activities were educational, he educated about 300 students, built a mosque and in addition to that he set up a shariat court. Hereby the person who taught Islam for the first time were Esadullah oğlu Ali Efendi who is of Dagestanian Kumuk Turks and his son in law Hasan Efendi who is a Kırım Turk and in addition to Sheik Abdullah who is an Uzbek Turk from Bukhara; whose activities make people adapt to Islam and to form a religious literature Hadji Ishak Efendi ensured the association of religious education and Islamic laws in Karachay.

Key Words Karachay Turks, Islam, Ishak Efendi, Ali Efendi, Sheikh Abdullah.

---

* Ege Ü. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Doktora Öğrencisi •
adilhanadiloglu@hotmail.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Osmanlı Devleti nazarında Kafkasya'nın önemi ancak 1768-1774 yılları arasında cereyan eden Osmanlı-Rus Savaşları sonrasında taraflar arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasının getirdiği sonuçlarla birlikte artmaya başlamıştır. Küçük Kaynarca Antlaşmasına göre Osmanlı hakimiyetinde bulunan Kırım Hanlığı sözde bağımsız bir devlet statüsüne geçmiştir. Ancak, Rus nüfuzunun Kırım üzerinde gittikçe artmaya başlaması ve neticede Rusların Kırım'ı ele geçirmek niyetinde olduklarının anlaşılması üzerine Osmanlı Devleti, Kafkasya ile daha yakından ilgilenmeye başlamıştır (Gökçe, 1979:39).

Osmanlı Devleti, Rusya'nın yayılmasını engellemek ve kaybettiği toprakları geri almak için Soğucak merkez olmak üzere Kafkasya'da siyasi ve askerî nüfuzunu güçlendirmeye karar vermiştir. Vezir Abdi Paşa'nın tavsiyesiyle Kocaeli Mutasarrıfı Ferah Ali Paşa'nın bu işe liyakatli olduğu kanaatine varılmıştır. Ferah Ali Paşa 1781 yılı ortalarında Soğucak Muhafızı olarak atanmış, gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra 20 Nisan 1782 tarihinde görevine başlamıştır. Kendisi de Gürcü kökenli olan Ferah Ali Paşa, Kafkas kabileleriyle hemen irtibata geçmiş ve onlarla çok iyi ilişkiler içerisinde bulunarak bölgede Osmanlı nüfuzunun artmasını sağlamıştır (Köse, 2006:292, 294).

Ferah Ali Paşa'ya verilen en önemli görevlerden biri de Kafkas kabilelerinin "İslâmlaşmasını" sağlamak idi. Böylece öncelikle manevî bağlar kurulacak; yani dinî nüfuz elde edilecek, sonra da siyasi ve bilhassa askerî bakımdan, Osmanlı Devleti'nin Ruslara karşı mücadelesinde Kafkasyalıların desteği sağlanacaktı. Çünkü, Rusların Kırım'dan sonra daha güneye yayılması ancak Osmanlı Devleti'nin, sahip olduğu coğrafi özellikleri itibarıyla tabii bir set konumundaki Kafkasya'yı elinde tutmasıyla mümkün olabilirdi (Saydam, 1997:36).

İslâm dini, Kafkasya'ya, bilhassa Dağıstan taraflarına daha VIII. yüzyıldan itibaren girmeye başlamıştı. XII. yüzyıla gelindiğinde Dağıstan ve Çeçen-İnguş bölgelerinde İslâmlaşma süreci neredeyse

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

tamamlanmış gibiydi. Fakat, Çerkeslerin ve Karaçay-Balkarların yoğun olduğu Kuzeybatı Kafkasya bölgesinde ise İslâm diniyle ilgili en küçük bir belirti yoktu. Bu kabileler genellikle, Hıristiyanlık inancının birtakım uygulamalarını da bünyesinde barındıran, eski pagan inançlarını hâlen sürdürmekte idiler. Osmanlı Devleti bu bölgenin İslâmlaştırılması görevini önce Kırım Hanlığına havale etmiştir. XV. yüzyıldan itibaren Kırım Hanlığı bölgede İslâm dinini yayma faaliyetlerine başlamıştır. Ancak bu faaliyetler genellikle zorbaca ve kılıç zoruyla olmuştur. Kırım Hanlığı orduları, Kafkasyalıların kendilerine göre kutsal saydıkları bazı mâbed tarzındaki mekânlarını yakıp yıkmış, yine o zamana kadar sürdürdükleri eski pagan inançlarının bir tür vaizi konumundaki kişileri yakalayıp öldürmüşlerdir. Bunun dışında, İslâm dinini öğretmek ve yaymak bahanesiyle gelip halktan haraç toplamaları, halkın namus ve ırzına yönelik menfi teşebbüsleri, köle yapmak üzere halkın çocuğunu toplayıp götürmeleri ve daha buna benzer bir sürü sebepten dolayı İslâm dini bu dönemde Kafkasyalılar tarafından olumsuz karşılanmıştır (Noghumuka, 1974:170-171).

1890'lı yıllarda Karaçay'da görev yapan N.A. Ştoff adlı bir Rus memuru notlarında bu konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: "XVII. yüzyıl başlarında, yüksek dağların arasındaki derin vadilerde yaşayan Karaçaylılar, İslâm dininin varlığından habersiz bir şekilde, eski pagan-şaman inançlarını hâlâ sürdürmekte idiler. Kırım Hanı, Kafkasya'ya İslâm dinini yaymak için iki bölük askerle birlikte din adamları göndermiş. Kırım Hanı'nın askerleri, Koban ırmağı başlarına geldiklerinde burada şimdiye kadar hiç kimseye boyun eğmeyen Karaçaylılarla karşılaşmışlar. Karaçaylılar çok sevdikleri yurtlarını ve bağımsızlıklarını korumak için Kırım Hanı'nın askerlerine karşı koymuşlar ve onları yurtlarına sokmamışlar. Karaçaylılar, Kırım askerlerine karşı savaşırken "Marca" adını verdikleri ilahlarından kendilerine güç vermesini diliyorlarmış. Kırım Hanı'nın askerleri ne kadar uğraşsalar da Karaçaylılara bir türlü İslâm dinini kabul ettiremeyip çaresiz geri dönmüşler. Fakat Karaçaylılar da bu mücadeleden sonra epey bir güç kaybetmişler. Ayrıca,

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

İslâm dini Karaçaylılar arasına ancak XVII. yüzyıl sonlarında girmiş.” (Şamanları, 1987:166-167).

Ahmed Cevdet Paşa'nın, Ferah Ali Paşa'nın kâtibi Mehmed Haşim Efendi'den naklen verdiği bilgilerden, Çerkeslerin, Ferah Ali Paşa döneminde bile, İslâm dinini öğretmek ve yaymak için Kafkasya'da görev yapan Kırım Tatar hocalarından hiç hoşlanmadıkları anlaşılmaktadır. Bu sebeple, bir grup Çerkes, Ferah Ali Paşa'dan Türk hocası talep etmektedir: “Bir hoca lâzımdır ki, kabile kabile gezip Allah'ın ihsan buyurduğu Kur'an dualarını bize öğretsin. Fakat şu murdar Tatar hocaları makbûlümüz değildir. Zîrâ canları istediği zaman Müslüman olup, başları sıkılınca da, eşi ve çocuklarının selâmeti için Müslüman olan başına şapka giyse ve boynuna haç taksa dinine zarar vermez, diye fetva veriyorlar. İlle de Türk hocaya muhtacız.” (Ahmed Cevdet II, 1994:721).

Kırım Hanlığı ile Kafkas kabileleri arasındaki bu menfi ilişkiler, Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girmesinden çok daha önceki dönemlerde; hatta selefi Altın Orda Devleti zamanında bile mevcut idi. Altın Orda Devleti ve Kırım Hanlığı, Kafkasya'yı daima “yağma” ve “köle” ihtiyacını karşılama yeri olarak telâkki etmiştir. Kırım Hanlığı'nın Kafkas kabilelerini bu şekilde hâkir görmeleri Osmanlı Hakimiyeti döneminde de süregelmiş, bu sebeple Kırım Hanlığı ile Kafkas kabileleri arasında sayısız savaşlar cereyan etmiş, bu savaşların her biri Kafkas kabilelerinin destanlarına konu olmuştur. İşte öteden beri süre gelen bu menfi ilişkiler, daha yukarıda anlatılan sebepler ve tarihî kayıtlardan da anlaşıldığı üzere Kırım Hanlığı'nın Kuzeybatı Kafkasya'da İslâmlaştırma faaliyetleri hususunda başarılı olamadığı aşikârdır.

Kuzeybatı Kafkasya kabilelerinin İslâmlaştırılması hususunda en büyük hamleyi yine Ferah Ali Paşa gerçekleştirmiştir. İstanbul'dan ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinden hocalar getirterek Kafkas kabileleri arasına göndermiş, bu kabilelerin İslâm dinine ısınmalarını ve kısa zamanda kabûllerini sağlamıştır. Ferah Ali Paşa'nın bu husustaki esas önemli başarısı bu kabilelere mensup

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

kabiliyetli kişilerin İslâm ilimlerinin tahsilini sağlamak olmuştur. Böylece Kafkas kabilelerinin kendi içinden hocalar çıkmış, İslâm dinini öğretmek ve yaymak daha da kolaylaşmıştır (Ahmed Cevdet II, 1994:722).

Osmanlı arşivlerindeki 5 Ağustos ve 12 Ağustos 1797 tarihli iki belgede; Kabardey Çerkesleri içinde ileri gelen alimlerden Hacı İshak Efendi'nin, Kabardey'in Ruslar tarafından işgal edilmesinden dolayı burada rahat edemediği ve bu sebeple bütün ailesiyle birlikte Karaçay'a göç ettiği, burada bir cami inşa ettirip, üç yüz talebeye eğitim vermesi ve ailece maddî sıkıntı içerisinde olmasından dolayı, kendisine Anapa Müftüsü Hüseyin Efendi emsâlinde Anapa gümrüğünden 30 kuruş aylık bağlanmasından bahsedilmektedir: "Kabartay içinde Moskovlular bulunduğundan dolayı rahat edemeyüb evlâd-ı ayâli ile Karaçay nâm mahalle nakil ve orada bir camii inşâ ederek üç yüz kadar talebe-i ulûm-ı tedris ve tâlim eylemekte ise de maişetce müzayakada ve muhtac-ı muavenet bir halde olan Kabartay ulemasından Hacı İshak Efendiye Anapa Müftüsü Hüseyin Efendiye tahsis edildiği gibi mumâ-ileyh İshak Efendiye dahi Anapa gümrüğü malından 30 kuruş aylık tahsis edilmesi." (BOA C.MF 19 943 11 S 1212 ve BOA C.MF 76 3764 18 S 1212).

Ayrıca yine 8 Eylül 1797 tarihli iki adet belgede: "Abaza ve Çerkes kabileleri tarafında bulunan İbrahim Efendi ile Kabardey Çerkeslerinden gelip Karaçay bölgesinde ikâmet eden Hacı İshak Efendi'nin Karaçay'daki talebeleri için tedarik edilip gönderilmek ve dağıtılmak üzere dönemin kıymetli kumaşı sayılan Manisa alacası, kitap, kâğıt, mum, makas, sandık ve buna benzer malzemelerin değerinin hesaplanması ve bedelinin muhasebeden tahakkuk ettirilmesi ve adı geçen malzemelerin değerinin hesaplanarak gereken paranın muhasebeden tahakkuk ettirildiğinden" bahsedilmektedir (BOA C.ADL 105 6265 16 Ra 1212; bk. Belge 1.1 ve Belge 1.2).

Bu belgelerde adı geçen Hacı İshak Efendi, Kuzeybatı Kafkasya'da ve bilhassa Kabardey Çerkeslerinde İslâm dininin öğretilmesi, benimsetilmesi ve yayılması hususunda çok büyük rol oynadığından

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Kabardey Çerkesleri arasında çok meşhur olmuş ve bu sebeple de Kabardey olarak tanınmıştır. Halbuki, kendisi aslen Abaza (Abazin) olup Abuk sülalesine mensuptur. Hacı İshak Efendi, Kuzeybatı Kafkasya'da, İslâmlaştırma ve şeriat mahkemelerini kurma faaliyetleri bakımından, yerli hocaların en meşhurdur. Dağıstan'da İslâm ilimlerini tahsil etmiş, Arapça ve Farsça öğrenmiş, Nakşibendî târikatına intisap etmiştir. Bilhassa Çerkesler arasında çok sevilen ve saygı duyulan bir kişidir. Hacı İshak Efendi'nin, Çerkeslerin İslâmlaştırılmasında büyük emek sarf etmesi dışında, Kur'an-ı Kerim'i Çerkes diline çevirmeye teşebbüs ve çabası da olmuştur.

Hacı İshak Efendi önce Kabardey Çerkeslerinin prens ve soylu ailelerinin İslâm dinini kabûl etmelerini sağlamıştır. Bundan sonra Hacı İshak Efendi, bizzat yetiştirmiş olduğu Kabardey Prensi Adil Giray Hatohşuko'nun toplum içerisindeki konumundan faydalanarak ve onun verdiği geniş imtiyazlar sayesinde, toplumdaki sosyal konumu ne olursa olsun, suçlu ve hatta tutuklu olanlar da dahil bütün Kabardey Çerkeslerini İslâmlaştırmış, şeriat mahkemeleri kurarak İslâm dininin hukukî kurallarını hayata geçirmiştir. Adil Giray Hatohşuko da Müslüman olduktan sonra, Arapça ve Türkçe'yi öğrenmiş, büyük bir hevesle İslâm dinini Çerkesler arasında yaymak için bütün imkânlarını seferber etmiştir. Her tarafta mescit inşa ettirmiş ve buralara imamlar getirtmiştir (Noghumuka, 1974:186, 188).

Hacı İshak Efendi'nin Kabardey'de kurduğu şeriat mahkemeleri hakkında şöyle bir rivayet anlatılır: Kabardey Prensi Adil Giray Hatohşuko bir gün Hacı İshak Efendi'nin kadılık yaptığı şeriat mahkemesinde bir davayı izlemeye gider. Bir süre davayı izleyip mahkemedan ayrılacağı sırada Hacı İshak Efendi'ye dönüp: "Eğer kamu hukuku tam bir adalet içinde korunmaz, işler ve davalar, doğrulukla ve vicdanla görülmezse, (belindeki kılıcı göstererek) bununla adaleti yerine getireceğim" der. Hacı İshak Efendi ise derhal oturduğu minderin altındaki tabancayı çıkarıp: "Eğer sen de benim şeriat hükümlerine göre vereceğim hükmü yerine getirmeyecek olursan ben de bununla sana karşı Allah'ın emrini ve şeriatın

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

hükmünü yerine getiririm” şeklinde cevap verir (Met Çünatiko, 2002:229-230).

Rus Generali Del Pozzo'nun 1808 yılında hazırladığı Kafkasya ile ilgili raporunda, Hacı İshak Efendi'den şöyle bahsedilmektedir: “Osmanlı Devleti hesabına İshak Efendi Çerkeslere İslâm dinini öğretmek için canı gönülden uğraştı. Kendisini Çerkeslere çok sevdirdi. Kısa zaman içerisinde ve kolay bir şekilde şeriat mahkemelerini kurup hayata geçirdi. Onun çabasıyla, şu an kırk yaşına gelmiş adamlar bile Kuran okumak için Arap harflerini öğreniyorlar.” (Delpotso, 2001:15).

1807-1808 yılları arasında Kafkasya'da bulunan Julius von Klaproth, Hacı İshak Efendi'nin Karaçay'da İslâmlaştırma faaliyetlerinde bulunduğunu söylemektedir: “Karaçaylılar eskiden putperest idiler. Fakat onların bu eski inançları, Muhammed'in dini karşısında, varlıklarını sürdürememiştir. Eskiden bolca ve severek yedikleri domuz etinden şimdi çok tiksiniyorlar. Yaklaşık otuz yıldan (1782 yılından) beri onlar İslâm dinine mensupturlar. Bunlara Müslümanlığı Kabardey Mollası İshak Efendi öğretmiştir. Bunlar sadece Kuran'da emredilen şeyleri bilir ve onu tatbik ederler.” (Klaproth, 1814:285; Adiloğlu, 2004:29).

Gerek Julius von Klaproth'un bu ifadelerinden ve gerekse Osmanlı arşivlerinden tespit ettiğimiz belgelerden, Hacı İshak Efendi'nin Kabardey Çerkesleri dışında Karaçaylılar arasında da faaliyete geçtiği ve bilhassa eğitim faaliyetlerinde bulunarak talebeler yetiştirdiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Julius von Klaproth'un “Karaçaylılara İslâm dinini İshak Efendi'nin öğrettiği” şeklindeki ifadeleri, birçok araştırmacı tarafından, “İshak Efendi'nin Karaçaylılara İslâm dinini ilk öğreten kişi veya İslâm dininin Karaçaylılar arasında benimsenmesini ve yayılmasını sağlayan kişi olduğu” şeklinde anlaşılmaktadır. Halbuki bu doğru değildir. İleride teferruatlı bir şekilde anlatılacağı üzere, Karaçaylılara, İslâm dinini ilk öğreten ve benimseten kişi Hacı İshak Efendi değil, Esadullah oğlu Ali adında Dağıstanlı bir Kumuk Türkü'dür.

Osmanlı arşivi belgelerinden 1797 yılında Hacı İshak Efendi'nin Kabardey'den Karaçay'a göç ettiği,

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

burada bir cami inşa ettirdiği ve ayrıca eğitim faaliyetlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat Hacı İshak Efendi'nin Karaçay'daki esas bilinen faaliyeti, Kabardey Prensi Adil Giray Hatohşuko ile birlikte, 1800-1807 yılları arasında, şeriat mahkemelerini kurma çalışmalarıdır. Ayrıca, Adil Giray Hatohşuko ve Hacı İshak Efendi, Kafkasya'da İslâm dinini yayma ve şeriat mahkemelerinin teşekkül ettirilmesi faaliyetleri dışında, Ruslara karşı Kafkas isyanlarını örgütleyen ve liderlik eden kişilerdir. Adil Giray Hatohşuko 1794 yılında Ruslara karşı bir isyan hareketi başlatmış; fakat bu isyan Ruslar tarafından bastırılmış ve kendisi de Ruslara esir düşmüştür. Dört yıl esir kaldıktan sonra 1798 yılında Rusların elinden kurtulmayı başarmış ve 1799 yılında Ruslara ve Rus yanlısı Kabardey prenslerine karşı "Kutsal Cihat" ilan etmiştir. İşte bütün bu faaliyetleri sebebiyle, Adil Giray Hatohşuko ve Hacı İshak Efendi, artık Ruslar tarafından Osmanlı muhibbi olarak görülmelerinden dolayı, Ruslardan korunmak ve gizlenmek amacıyla, 1797 yılından itibaren sürekli olarak Karaçay'da ikâmet etmeye başlamışlardır. Adil Giray Hatohşuko ile Hacı İshak Efendi'nin Ruslara karşı başlattığı ve Karaçay-Balkarların da aktif olarak içerisinde yer aldığı, 1804 yılı isyanları Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır.

Bundan sonra Kabardey Prenslерinin bir kısmı Ruslarla anlaşma yoluna gitmiş, Adil Giray Hatohşuko ile Hacı İshak Efendi ise can güvenliklerini sağlamak için, bir daha Kabardey'e dönmek üzere, Karaçay'a gelip yerleşmişlerdir. Bu dönemde, Koban nehrinin batısında kalan Karaçay topraklarının yarısı kâğıt üzerinde Osmanlı Devleti'ne ait sayılıyordu. Bu sebeple Karaçay ülkesi onlar için güvenli bir yerdi. Yukarıda da belirtildiği üzere bu tarihten sonra Hacı İshak Efendi artık Karaçay'da şeriat mahkemelerini kurma işiyle uğraşmıştır. Ancak bu dönemlerde, galiba 1807-1808 yılları arasında, Karaçay'da, bilhassa Teberdi vadisinde baş gösteren veba salgını dolayısıyla Hacı İshak Efendi ile Adil Giray Hatohşuko hayatlarını kaybetmişlerdir (Kipkeyeva, 2006:114, 134, 137).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Hacı İshak Efendi, yukarıda belirtilen faaliyetleri dışında, İslâm dininin öğretilmesi ve yayılması bakımından, Kabardey Çerkeslerinde olduğu kadar, Karaçaylılar arasında çok bilinen, meşhur bir zât değildir. Ayrıca, Julius von Klaproth'un söylediklerinin aksine, İslâm dinini Karaçaylılara öğreten kişi kesinlikle Hacı İshak Efendi değildir.

Karaçaylılara İslâm dinini ilk öğreten ve benimseten kişinin Esadullah oğlu Ali Efendi adında bir Kumuk Türkünün olduğu kabul edilmektedir. Esadullah oğlu Ali Efendi, Kabardey Çerkeslerinin Hatohşuko köyünde imamlik yaparken, Karaçay Valisi İslâm Kırımşavhal'ın daveti üzerine, 1710 yılında Karaçay'ın Kart-Curt köyüne gelip yerleşmiş, Karaçaylılara İslâm dinini öğretmiş ve ölünceye (1741) kadar da Karaçay'da Baş Molla sıfatıyla, damadı Kırım Türklerinden Hasan Efendi ile birlikte, İslâmlaştırma faaliyetlerine devam etmiştir. Ayrıca, Esadullah oğlu Ali Efendi ile damadı Hasan Efendi, Karaçaylılarda teşekkül eden "Aliyları" (Aliyev) ve "Hasanları" (Hasanov) adlı iki büyük sülalenin de kurucuları olmuşlardır. Esadullah oğlu Ali Efendi öldükten sonra, Karaçay'daki İslâmlaştırma faaliyetlerine, Şeyh Abdullah Buharî (Buharaçı Abdullah) adında bir Özbek Türkü devam etmiştir. Buhara'dan gelip, Karaçay'dan Kipke sülalesinden bir kızla evlenerek Duvut köyüne yerleşen Şeyh Abdullah Buhari'nin Karaçaylılar arasında İslâm dininin benimsetilmesi ve yayılmasında çok büyük emeği olmuştur. Esadullah oğlu Ali Efendi'den sonra Karaçay'da Baş Molla sıfatıyla görev yapmış, bilhassa eğitim konusuna çok önem vermiş, öğrencisi ve kayın biraderi olan Aysa Kipke ile Karaçay köylerinde medreselerin açılmasına ön ayak olmuştur (Laypanlanı, 2007:4).

Şeyh Abdullah Buharî, gerek hayatta iken ve gerekse ölümünden sonra, Karaçaylılardan çok büyük hürmet görmüştür. Umar Aliyev, 1922 yılında "Tavlu Caşav" (Dağlı Hayatı) gazetesinde yayınlanan bir makalesinde Şeyh Abdullah Buharî ile ilgili olarak şunları söylemektedir: "Karaçaylılara okumayı ve yazmayı öğreten, edebiyatımızın temelini kuran Şeyh Abdullah'tır. İlk olarak onun tarafından kaleme alınan "İman-İslâm" manzûmesi günümüze kadar birçok kişinin ezberinde

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

muhafaza edilmiştir. Şeyh Abdullah'ın ismi halkımız arasında hâlen büyük hürmetle anılmaktadır." (Bittirani, 2002:233).

Şeyh Abdullah Buhari'nin hayatının son dönemlerini Teberdi vadisindeki eski Camagat köyünde geçirdiği, orada vefat ettiği ve cenazesinin de orada defnedildiği rivayet edilmektedir. Sonrasında Karaçaylıların hafızasında "Abdullah Şıyih" ve "Şıyih Afendi gibi isimlerle manevi yerini muhafaza etmiştir. Yine bir başka rivayete göre Karaçaylılar Hac farzı öncesi ve sonrasında mutlaka Şeyh Abdullah Buhari'nin mezarını ziyaret ederlermiş.

Şeyh Abdullah Buhari'nin İslâmlaştırma faaliyetleri dışındaki bir diğer önemli faaliyeti de Karaçay'da kaynağını şark edebiyatından alan bir dinî edebiyat akımını başlatmış olmasıdır. Muhteva olarak İslâm dininin otuz iki farzını konu alan "İman-İslâm" adlı manzûmeyi ilk defa Şeyh Abdullah Buhari yazmıştır. Daha sonra bu manzûmenin, zenginleştirilerek muhtelif varyantları yazılmıştır. Abdullah Buhari yine "Tahir ile Zühre", "Leylâ ile Mecnûn", "Mirac" ve "Mevlid" gibi şark edebiyatının belli başlı eserlerini Karaçay-Balkar Türkçesiyle yeniden kaleme almıştır (Bittirani, 2002:233).

Bazı araştırmacılar, Şeyh Abdullah Buhari'nin hakikatte Özbek olmayıp, aslen Karaçaylı olduğunu iddia etmektedirler. Bunlara göre Şeyh Abdullah'ın asıl adı Aysandır Duda olup tahminen 1620-1735 yılları arasında yaşamıştır. Aysandır Duda, Karaçaylıların eski prens sülalelerinden birine mensup olup, aynı zamanda, kızıyla evlenmek suretiyle, Karaçay Prensi Elbuzduk Kırımşavhal'ın da damadıdır. Bu araştırmacıların iddiasına göre Aysandır Duda, Karaçay'ın Hurzuk köyünden Buhara'ya gitmiş, burada uzun yıllar İslâm ilimlerini tahsil etmiş, bilâhare Karaçay'a dönerek "Buharalı Şeyh Abdullah" adıyla Kart-Curt köyüne yerleşmiş ve burada Karaçaylılara İslâm dinini öğretmiştir (Laypanlanı, 2007:4).

Bunun dışında, meşhur Rus şairi Mihail Lermontov'un "Hacı Abrek" adlı manzûmesinde,

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Karaçay'ın Teberdi vadisindeki eski Camagat köyünden ve bu köyde meskûn Dağıstanlı (Lezgi) bir molladan bahsedilmektedir. Prof. Dr. Muhammet Hubiyev, bu Dağıstanlı molların Şeyh Abdullah olduğunu söylemektedir. Ona göre, Karaçay'da İslâm dininin yayılmasında büyük rolü olan Dağıstanlı hocalar, bu dönemde Karaçay köylerinin hemen hepsinde mevcut idi. M. Lermontov'un manzûmesinde bahsedilen bu molla da büyük bir ihtimalle Şeyh Abdullah'tır ve kendisi Dağıstanlı (Lezgi)'dir (Bavçulanı, 1987:5-6).

Tarihçi Prof. Dr. Kaziy Laypanov ise ileri sürülen bütün bu görüşlerin gerçekte hiçbir ilgisi olmadığını söylemekte ve bu iddiaları tamamen reddetmektedir. Kendisi, Şeyh Abdullah'ın Buharalı Özbek Türklerinden olduğunu, söz konusu bu araştırmacıların, Şeyh Abdullah'ın öğrencisi ve kayın biraderi Kipke sülalesinden Aysa'yı "Aysandır"a şekline çevirip aslı olmayan şeyleri uydurduklarını söylemektedir (Laypanlanı, 2007:4).

Kafkasya doğumlu Karaçay muhacirlerinden Lokman (Şıkka) Sılpagar'ın kızı Aminat Çağar (1893-1993) ile yaptığım mülâkatlarda, kendisi "Şıyih Afendi"den ve öğrencisi Kipke sülalesine mensup ..... (?)'den bahsetmişti. Aminat Çağar'ın anlattıklarına göre, doğduğu ve yaşadığı Teberdi (Ogarı Teberdi) köyünün yakınlarında bir ören yeri mevcutmuş. Bu ören yerinde, eskiden içerisinde Karaçaylıların yaşadığı bir köy varmış. Bir zaman sonra bu köyde, Karaçaylıların "emina" adını verdikleri veba salgını baş göstermiş. Bu salgın hastalıktan dolayı köyün yarısından fazlası hayatını kaybetmiş. Sağ kalanlar da köyü terk etmişler. Aradan çok zaman geçtikten sonra bu ören yerine yakın bir arazide "Teberdi" köyü kurulmuş. Teberdi köyü sakinleri bu ören yerine, yok olan köy manasında, "Kırılğan" adını vermişler.

Aminat Çağar bu ören yerinde bir çok ev harabesi ve mezarların olduğunu söylemişti. Bu mezarların içerisinde, Karaçaylıların çok hürmet ettiği "Şıyih Afendi" (Şeyh Efendi) adında muteber bir zâtın mezarı da varmış. Aminat Çağar'ın büyüklerinden duyduğuna göre bu muteber kişi Buhara'dan gelmiş. Karaçaylılara İslâm

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

dinini öğretiyor ve “İman-İslâm” adlı bir manzûmeyi ezberletiyormuş. Onun öğrencilerinden biri de Duvut köyünde yaşayan ve aynı zamanda Aminat Çağar’ın da anne tarafından dedesi Kipke sülalesinden İdris (Çugu)’nun babası ..... (?) imiş (Çağar, 1993).

Aminat Çağar, hafızasını oldukça zorlamasına rağmen bir türlü dedesinin babasının ismini hatırlayamadı. Ancak, Konya ilinin Sarayönü ilçesine bağlı Başhüyük kasabası eşrafından, 1918 doğumlu ve hâlen hayatta olan Karaçaylıların Kipke sülalesine mensup Hacı Kadir Özkan ile yaptığım mülâkatta, kendisinin bana yazıp verdiği Kipke sülalesi şeceresinden, Aminat Çağar’ın annesi tarafından dedesi İdris (Çugu)’nun babasının adının “Toguzak” olduğunu tespit ettim (Özkan, 2007). Buna göre, Prof. Dr. Kaziy Laypanov’un söylediği, Şeyh Abdullah Buhari’nin kayın biraderi ve öğrencisinin Aysa değil de, Aysa’nın oğlu Toguzak olduğu meydana çıkmaktadır.

Muhammet Bayçorov adlı bir araştırmacı da, Şeyh Abdullah Buhari’nin öğrencisinin Toguzak Efendi olduğunu söylemektedir. Kendisi, yaşlılardan derlediği, Şeyh Abdullah Buhari’ye ithaf edilen bir manzûmeyi yayınlamıştır. Araştırmacıya göre bu manzûmenin müellifi Toguzak Efendi’dir. Söz konusu manzûme şöyledir (Bittirani, 2002:234):

Karaçaynı konagısan	Karaçay’ın misafirisin
Közübüzünü çiragısan	Gözümüzün nurusun
Oliyleni buragısan	Velilerin burağısın
Mubarek şıyih Abdullah	Mübarek Şeyh Abdullah
Kelib tohdadık allında	Gelip durduk huzurunda
Muhdadiy bolub duvaında	Mühtedi olup duanda
Koş bizni sıylılırıña	Kat bizi de eshâbına
Mubarek şıyih Abdullah	Mübarek Şeyh Abdullah

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Buharadan kelib kalgansan	Buhara'dan gelmişsin
Halknı tüz colga salgansan	Halkı doğru yola sokmuşsun
Aythan sözü unutulmagan	Söylediği sözü unutulmayan
Mubarek şıyh Abdullah	Mübarek Şeyh Abdullah
Kelebiz sañña baş urub	Geliyoruz, sana biat ederek
Napısı havadan çıgar deb	Nefesi havadan çıkar diyerek
Bizge da amal-darman deb	Bize de çare-ilaç diyerek
Mubarek şıyh Abdullah	Mübarek Şeyh Abdullah
Kabırığız Teberdide	Kabriniz Teberdi'de
Miyik tavlani tübünde	Yüce dağların eteğinde
Bir tamaşa ariuv cerde	Bu muhteşem, güzel yerde
Mubarek şıyh Abdullah.	Mübarek Şeyh Abdullah.

Çalışmamızda buraya kadar söylenen lafz-ı müfessirdir ki, Kafkasya'nın merkezi kısımlarında yaşayan Karaçaylıların İslâm dinini kabul ve tesahubunun oldukça geç tarihlerde olduğu açıktır. Hiç tereddütsüz diyebiliriz ki, Kafkasya'da ve hatta Türk Dünyası coğrafyasında en geç Müslüman olan kabile Karaçaylılardır. Bunun en önemli sebebi ise Karaçaylıların yüksek dağların kuşattığı derin vadilerde yaşamış olmalarıdır. Bilhassa, Cengiz Han (1222) ve Emir Timur (1395) ordularının Kafkasya seferleri sırasında büyük kayıplar veren Karaçaylılar artık bir sonraki istilâ ve işgâle karşı can güvenliklerini sağlamak amacıyla bu şekilde yüksek dağlarla çevrili yerlerde gizlenmişler, buralarda yurt kurmuşlardır.

“Karaçaylıların yurdu yüksek dağlarla öylesine kuşatılmıştır ki, hiç kimsenin onlardan haberi dahi olmamıştır” dersek mübalâğa etmiş olmayız. Tarih boyunca doğu ve batı arasında kavimlerin geçiş bölgesi olan Kafkasya'yı birçok seyyah gezmiş olmasına rağmen eserlerinde Karaçaylılar hakkında tek bir kelime dahi

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

etmemişlerdir. Hatta, “Karaçay” kelimesi ve “Karaçaylılar” hakkında resmî tarih kayıtları ilk kez 1629 yılına tekâbül etmektedir. Yol bilmeyen bir seyyahın veya herhangi bir yabancıнын, Karaçay yurdunu bulup da onlarla görüşmesi imkânsız olduğu gibi komşu Kafkas kabilelerinden dahi Karaçay yurduna giden yolları ve dağ geçitlerini bilenlerin sayısı pek az olmuştur.

Karaçay yurdunun yukarıda anlatılan coğrafi özellikleri, istilâ ve işgâle karşı tabii bir kale vazifesi görmüşse de, Karaçaylıların yüzyıllar boyunca gerek iktisadî ve gerekse sosyal bakımdan dış dünyaya kapalı şekilde bir hayat sürmelerine sebep olmuş, buna bağlı olarak pek çok konuda olduğu gibi, İslâm dini ile irtibatları da bir hayli geç olmuştur.

Hulâsa, Karaçaylılar, İslâm diniyle XVIII. yüzyıl başlarında, Dağıstanlı Kumuk Türklerinden Esadullah oğlu Ali Efendi vasıtası ile tanışmışlardır. Ancak bu tanışma, dışarıdan yayılma (diffusion) yoluyla değil, yine içeriden, Karaçaylıların bizzat İslâm dinini tanıma isteğiyle gerçekleşmiştir. Esadullah oğlu Ali Efendi ile damadı Kırım Türklerinden Hasan Efendi soy itibarıyla yakın akraba oldukları Karaçaylılara İslâm dinini öğretmiş, kabûl ve tesahup ettirmişlerdir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise Buharalı bir Özbek Türkü olan Şeyh Abdullah Buharî'nin gelmesiyle Karaçaylılarda İslâm inancı pekişmiştir. Şeyh Abdullah Buharî ve şakirdi (talebesi) Toguzak Kipke Efendi, Karaçaylılar arasında İslâm inancını pekiştirmekle kalmamış, aynı zamanda kaynağını şark edebiyatından alan bir dinî edebiyatın başlamasına da vesile olmuşlardır. Abaza asıllı Hacı İshak Abuk Efendi ise Kabardey Çerkeslerinin İslâmlaşma sürecini tamam ettikten sonra Karaçay'a gelmiş, burada talebeler yetiştirmiş, İslâm dininin esaslarına göre şeriat mahkemelerinin teşekkülünü sağlamıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

Belge 1.1

BOA C.ADL 105 6265 16 Ra 1212

Sahh

Telhis muhâsebesince baş muhâsebeye kayd ve tezkere i'tâ olundu.

Fî 15 Rebîü'l-evvel, sene (1)212 (07 Eylül 1797)

Arz-ı Bendeleridir ki,

Abaza ve Çerakise kabileleri derûnunda sâkin İbrahim Efendi ile Karaçay nam mahâlde mukim El-Hac İshak Efendi dâ'îlerinin maiyetlerinde olan talebe-i ulûma irsâl ve tevzi' olunmak üzere hâcegân-ı devlet-i hümâyûn sâbıka topçular kâtibi Hacı Memiş Efendi kulları marifetiyle işbu takrir ve suret mantûkunca mübâya'a olunan Manisa alacası ve eşyâ-yı sâirenin icâb eden bahası hesâb ettirildikte 1055 kuruşa bâliğ olduğu ma'lûm-ı devletleri buyruldukta meblağ-ı mezbûr verilmek üzere baş muhasebeye kayd tezkeresi i'tâ olunmak bâbında fermân devletlü saadetlü sultanım hazretlerinindir.

Tezkire-dâde

Fî 16 Rebîü'l-evvel, sene 1212 (08 Eylül 1797)

Belge 1.2***Turkish Studies***

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

BOA C.ADL 105 6265 16 Ra 1212

Manisa Alacası

Top

200 kuruş

100

300

Be-her adedi 138 kuruş

Eşya

1035

3,5 Kayıt ve hamâliye

5 Mektûb-ı muhâsebe

5 Telhıs kâğıt

2 Makas-ı askan

1050,5 kuruş

4,5 Kitaplar için sandık ma'a kilit

1055

Abaza ve Çerakise kabilelerinin ta'lim-i ulûm eden semâhatlü İbrahim Efendinin talebelerine 200 top ve Kabartaydan Karaçay nâm mahalle gelüp iskân eden semâhatlü El-Hac İshak Efendinin dâhi talebelerinin 100 top mum ve kâğıt ile makas mecmû' bâlâda kayd olunduğu minvâle 1055 kuruşa baliğ olup i'tâ buyrulması bâbında emir ve fermân devletlü sulatanım hazretlerinindir.

Muhâsibi baş muhâsebeden hesap ola.

Berâ-yı bâlâ alaca-i Manisa ve kâğıt ve makas ve saire-i lâzıme-i talebe-i ulûm der-maiyet-i İbrahim Efendi ve El-Hac İshak Efendi esâmi-i Karaçay nâma mahal-i iskân ki buyurup Ragıb Efendi an-hâcegân-ı divân-ı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

---

hümâyûn katibi Topçuyân-ı mübâya' ve telmih-i serfermânde el bakî Zi'l-ka'de 1212 (17 Nisan-6 Mayıs 1798).

1055 kuruş.

Fermân buyrulduğı üzere işbu defter mücebince hesap olundukta bu mukkayyed ider. Fermân-ı devletlü sefer-i hümâyûn.

Fî Rebü'l-âhir, sene 1212 (23 Eylül-21 Ekim 1797)

Belge 1.1

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

عرض نیت لرینکه
 ابادیه و جلاکسه قیبه لری ددوتن ساکن ابراهیم اوزئی ایلده قره چای
 نام محده مقیم الحاقی لیسکی اوزئی داعیدرتک معتدلتن اولون
 طبعه: معلومه ارسال وتوزیع اولغون اوزده خواجهجان هیوان هلمونیز
 سایفا طبعیکلرکاتی مایلی شاقدی قردری معرفتله شوقدر وصوفت
 منطوقه مباحه اونان معنیسا الوجهه سی وکسای سانه تک
 ایجا ایرون بهانه صلب ایتددرکون بیک اعلی یوقغایر دالیغ ایلغون
 معلوم قردری بیوردوقن مبلغ قیود و برطک اوزده داتش محاسبه قی
 قندکسی اعطا اولغون بانق قیوان وظلوه عارقلوسطانم حفره قلدیرتند

۱۶۲
 ۱۵

Belge 1.2

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/2 Spring 2008

منسب الوجه
 طریقه
 هر عدد یک
 ۱۰۴۵
 خانق و قلم
 بکتوب و قلم
 نوشتی کاغذ
 منقار ح
 ۱۰۵۰
 کتاب با این سند و مع کلید
 ۱۰۵۵

آنا زا و جا که قبل درنا نعیم علوم ابدی فی ارض از برای معسر بر منوار احمد فکرمه طلبه زنیه (یجز طویب
 و قبا ربا نده فرج حیای نام محترم لعل اهل آن ابد منسرتین سنقنوا لیا خه نتیم افندیکه و فی طلبه زنیه نوز طویب
 موم و کاغذ این مفرصی مجموعی بازده قیداً و هنرتی سوزال بلکه اللی باش عقودت باغ (دو با عنده محمد بن کرمه
 اروغانه و درنو تکلم حضور کتبه

محمد حسن
 ۱۰۵۵

محمد حسن

KAYNAKÇA

Turkish Studies
 International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/2 Spring 2008

A. Osmanlı Arşivi Belgeleri

- BOA C.ADL 105 6265 16 Ra 1212|Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Tasnifi, Adliye, Dosya No: 105, Gömlek No: 6265, Tarih: 16 Rebü'l-evvel 1212.
- BOA C.MF 19 943 11 S 1212|Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Tasnifi, Maarif, Dosya No: 19, Gömlek No: 943, Tarih: 11 Safer 1212.
- BOA C.MF 76 3764 18 S 1212|Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Tasnifi, Maarif, Dosya No: 76, Gömlek No: 3764, Tarih: 11 Safer 1212.

B. Kitap ve Makaleler

- ADİLOĞLU, Adilhan., “Kafkasya’da Yaşayan Tatar Kabileleri”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı: 17, Ankara, 2004.
- AHMED CEVDET PAŞA, Tarih-i Cevdet, II. Cilt, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1994.
- BAVÇULANI, A.D., Halillanı Said, Çerkessk, 1987.
- BİTTİRLANI, Tamara., Eski Karaçay-Malkar Adabiyat, Nalçik, 2002.
- DELPOTSO, İ.P., “Zapiska o Bolşoy i Maloy Kabarde”, Russkiye Avtoru XIX veka o Narodah Tsenralnogo i Severo-Zapadnogo Kavkaza, Tom: 1, Nalçik, 2001.
- GÖKÇE, Cemal., Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti, İstanbul, 1979.
- KİPKEYEVA, Z.B., Narodı Severo-Zapadnogo i Tsentralnogo Kavkaza Migratsii i Rasseleniye, Moskova, 2006.
- KLAPROTH, Julius von., Travels in the Caucasus and Georgia, Translated from the German: F. Shoberl, London, 1814.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*

KÖSE, Osman., 1774 Küçük Kaynarca Andlaşması, Ankara, 2006.

LAYPANLANI, Kaziy., “Tüzü Bılaydı”, Karaçay Gazet, No: 12 (9983), Çerkessk, 15 Fevral 2007.

MET ÇÜNATIKO Yusuf İzzet Paşa, Kafkas Tarihi, Ankara, 2002.

NOGHUMUKA, Şora B., Çerkes Tarihi, İstanbul, 1974.

SAYDAM, Abdullah., Kırım ve Kafkas Göçleri, Ankara, 1997.

ŞAMANLANI, İbragim., Koban Başında-Tarih Haparla, Çerkessk, 1987.

C. Sözlü Kaynaklar

ÇAĞAR, Aminat., Mülâkat Yapan: Adilhan Adiloğlu, Başhüyük, 1993.

ÖZKAN, Kadir., Mülâkat Yapan: Adilhan Adiloğlu, Konya, 2007.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/2 Spring 2008*